

Tko je ustao 27. jula 1941. i protiv koga?

Josip Jagić

DOI: 10.7251/TDG0115217J

УДК 94(497.11)„27. JULI 1941.“

Објављено на порталу *Bilten* <bilten.org> 25. јула 2014.

Povijest je uvijek višedimenzionalna. Ona je vrtlog cijelog niza društvenih čimbenika koji se međusobno prožimaju i proždiru. Slijedom toga gotovo svaki povijesni fenomen koji proučavamo, o kojem pričamo i koji nas inspirira jest protkan cijelim nizom dimenzija koje su nerijetko i međusobno kontradiktorne. Stoga se rasprava o povijesti ne može odvijati u binarnom ključu, u terminima crnog i bijelog jer ona to nikad nije. Takav pristup povijesti, pa onda i povijesnim fenomenima, nije opravdan čak ni u nižim razredima osnovne škole. Karakter povijesti kao nečeg višedimenzionalnog predstavlja veliki problem za konstrukciju bilo kakve politike kolektivnog pamćenja putem koje se pokušava konstruirati ili izmisliti određena tradicija. Prema Hobsbawmu „tradicije su odgovori na nove situacije koje uzimaju oblik reference na staro, ili uspostavljaju svoju sopstvenu prošlost putem navodno obvezujućeg ponavljanja.“¹

Obično su povijesni događaji oni koji predstavljaju građevni materijal službenih politika kolektivnog pamćenja, odnosno referencu na staro pa su stoga osuđeni na jednodimenzionalnost. Ti povijesni događaji gube svoj kontekst, svoj naboj, sve svoje kontradikcije i uljepšavaju se tako da postanu savršeni, idealni, reprezentativni i muzealizirani izložbeni primjerci koji bi trebali zračiti određenom porukom ili vrijednošću. Jednodimenzionalan, plošni pristup historijskom fenomenu je nešto što prati i ustanak u Srbu 1941. godine.

¹ Erik Hobsbom, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“, u: *Izmišljanje tradicije*, 2. izdanje, Biblioteka XX vek, knj. 126, Beograd 2011, 6-7.

Kontekst ustanka

Ustanak protiv ustaških vlasti i NDH koji je počeo u ličkom selu Srb 27. srpnja 1941. na svom je vrhuncu dosegao nevjerojatne razmjere. U ljeto 1941. nacističke armije u SSSR-u napredovale su prema Moskvi prelazeći put od 45 km po danu. Situacija za antifašističku koaliciju nije izgledala nimalo ohrabrujuće. U isto to vrijeme izbija ustanak u Srbu te se usred te nesretne NDH pod kontrolom ustanika našlo područje od 3.000 kvadratnih kilometara. Ustanak je bio eksplozija koju su ustaše samoubilački pripremili sebi samima nesmiljenom genocidnom politikom nad srpskim stanovništvom Like, Korduna, Banije i Bosanske krajine.

Odmah po uspostavi NDH srpsko stanovništvo stavljeno je van zakona i izloženo ustaškom teroru. Već tijekom svibnja i lipnja ustaše odvođe viđenije muškarce srpske nacionalnosti u internaciju po raznim logorima diljem NDH. Većina tih ljudi svoj će kraj dočekati u logoru Jadovno koji je osnovan u Lici koncem lipnja 1941. U nešto manje od dva mjeseca funkcioniranja, logor Jadovno, kao i njegove okolne jame, postat će poprištem zločina nevjerojatnih razmjera. U ta je dva mjeseca ubijeno otprilike 13.000 ljudi, što je gotovo polovina od 24.000 ljudi koliko je ubijeno u logorskom sustavu Gospić-Velebit-Pag kojeg je Jadovno bio dio.² Ubojstvo 13.000 ljudi u nešto manje od dva mjeseca je zločin takve magnitude da je naprosto morao rezonirati krajem u kojem se dogodio. Čak ni izolacija zbog nepristupačnog terena velebitskog kraja oko Jadovna nije mogla ušutkati zločin koji se tamo odvijao najvećim intenzitetom tijekom tih turbulentnih srpanjskih i kolovoških dana. Jednako okrutne bile su ustaške akcije čišćenja po Baniji, Kordunu i Lici. One su isprva ciljale odrasle muškarce srpske nacionalnosti. Budući da Maksovi mesari nisu uvijek u ličkim selima uspjevali pronaći muškarce jer su ovi na svaku dojavu o pojavi ustaša bježali u šumu, cilj tih akcija čišćenja vrlo je brzo postalo svo srpsko stanovništvo neovisno o dobi i spolu. Tako je primjerice, samo u kotaru Donji Lapac (odakle je kasnije buknuo ustanak) u selima Suvaja, Osredak i Bujanj, u samo tri srpanjska dana, koliko je pod vodstvom Vjekoslava Maksa Luburića trajala akcija čišćenja, ubijeno 279 civila, pretežno žene, djece i staraca, a sela su temeljito spaljena. S obzirom na otvoreno javnu i svirepu narav tih zločinačkih čišćenja u kojima su ubijani žene, djeca i starci usred bijela dana Slavko Goldstein ispravno zaključuje kako je „tom Luburićevom ‘akcijom čišćenja’ i prepadima koji su slijedili u selu Nebljusi i drugdje, put prema općem ustanku u općini Srb i u kotaru Donji Lapac bio nepovratno trasiran“.

² Slavko Goldstein, *1941: godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 240.

Dinamika ustanka

Na zvukove pušćane paljbe i detonacije bombi u Drvaru gdje je zapravo prvotno ustanak izbio, lokalno stanovništvo u kotaru Donji Lapac, konkretno u njegovoj općini Srb, također je ustalo na oružje. Članovi komunističke partije danima ranije povezivali su ljude po šumama kako bi ustanak počeo koordinirao na obje obale rijeke Une. Čini se da je ustanak premašio inicijalna očekivanja komunista jer su već nakon prvog dana ustanka, ustanici imali pod kontrolom prostor od 2.000 kilometara kvadratnih s jedne i druge strane Une.³ Četvrtog dana ustanka pod kontrolom ustanika našao se prostor od ukupno 3.000 kvadratnih kilometara i uključivao je lokalna središta Drvar, Donji Lapac, Bosansko Grahovo i kasnije Kulen Vakuf. Takva dinamika razvoja ustanka navodi Goldsteina na zaključak da je „u drvarskom kraju Bosne i u hrvatskom kotaru Donji Lapac ustanak bio poput stihije, nagao i masovan, općenarodni. U takvoj stihiji čak i najbolja organizacija ustupa pred ekscesima i samovoljom. Puna kontrola nad postupcima vojske naprosto je nemoguća.“⁴

Na izbijanje ustanka ustaše su odgovorile jedino kako su znale - novim akcijama čišćenja. Naprosto je nevjerojatno do koje je mjere (ako isključimo moralni aspekt problema i zadržimo se samo na polju političke pragmatike) takva politika bila lišena bilo kakvog realpolitičkog rezona i samoubilačka za ustaški režim. Naime, velika akcija čišćenja koja je pokrenuta u Lici susjednim krajevima, na području Banije i Korduna, uspjela je samo ondje razgranati ustanak. Naprosto se srpsko stanovništvo tjerovalo u kut iz kojeg je jedini izlaz bio ustanak, odnosno oružana pobuna protiv ustaške država čiji je jedini cilj bio njihovo fizičko uništenje. Koliko god bila samoubilačka za ustaški režim, nova akcija čišćenja po Kordunu i Lici koja je trajala od 29. srpnja do 8. kolovoza je u istoj mjeri bila i tragična za lokalno srpsko stanovništvo. Na taj način ustaše su samo još više utiskivali međuetničku mržnju kao gorivo u već kipeći kotao koji je Lika tih dana bila.

Goldstein donosi podatak kako je u tih desetak dana, koliko je trajala akcija čišćenja, pobijeno preko 4.500 pravoslavnih civila na području Like, što predstavlja ukupno više od jedne četvrtine svih civilnih žrtava pravoslavne vjeroispovijesti na tom području tijekom cijelog Drugog svjetskog rata.⁵ Količina međuetničke mržnje koju su ustaše utisnule u Liku i koja je utiskivana tijekom cijelog trajanja ustanka je morala negdje izaći na vidjelo.

³ S. Goldstein, 1941: *godina koja se vraća*, 298.

⁴ „Ustanak u Srbu: ratovanje na pravoj strani“, Nacional.hr, 27. 7. 2011.

⁵ S. Goldstein, 1941: *godina koja se vraća*, 299.

Pozicija Komunističke partije

Priroda ustaške represije, prije i za vrijeme ustanka, zapravo je zadavala okvire unutar kojih se sukob između njih i ustanika trebao odvijati. Taj sukob trebao je ići etničkim linijama – Hrvati protiv Srba i Srbi protiv Hrvata. Partijsko vodstvo ustanika anticipiralo je takav razvoj stvari i nastojalo ga spriječiti. Međutim, Lika je u tek nešto više od tri mjeseca postojanja NDH vidjela toliko prolivene nevine krvi i bespotrebnog međuetničkog nasilja koje su ustaše provodili u ime hrvatskog naroda nad srpskim da bi bilo teško spriječiti ekscese osvetničke prirode po etničkom ključu čak i da je partija u Lici bila brojnija i iskusnija. Partijsko vodstvo našlo se pred izazovom zaustavljanja osvetničkih pohoda nekih dijelova jedinica pod svojom komandom ali i civila koji su harali po selima nakon što su u njima poražene snage NDH. Njihov uspjeh u tom smislu je bio polovičan.

Iako je Komunistička partija Hrvatske još puno prije samog ustanka u Srbu izdala direktivu za pokretanje ustanka na području Banije, Korduna i Like te je imala centralnu i aktivnu ulogu u radnjama prije, za i nakon ustanka u Srbu 27. srpnja 1941. čini se da ih je magnituda i intenzitet ustanka uhvatio potkapacitiranima. Partija i njezini rukovodioci na terenu ubrzo su se našli u očaju kad su vidjeli da vrlo teško mogu kontrolirati ustaničku masu koja je na momente slijedila svoju logiku. Ta logika je značila nastavak sukoba po etničkim linijama.

Ubojstvo 37 članova hrvatske porodice Ivezić u Brotinji koje se dogodilo prvih dana ustanka potvrdilo je strahove komandnog komunističkog kadra na području Donjeg Lapca. Iveziće su ubili muškaraci iz Suvaje na temelju indicija da su dva člana te porodice sudjelovala u akciji čišćenja tijekom koje su pobijene njihove obitelji, a selo zapaljeno. S obzirom na slučaj u Brotinji, ususret napadu na pretežno hrvatsko selo Boričevac, ustaškom uporištu u kotaru Donji Lapac, komunističko vodstvo odlučilo je da se čak po štetu ustanka, koji se morao munjevito odviti ako je htio postići maksimalni uspjeh, odgodi napad za dva ili tri dana kako bi hrvatsko civilno stanovništvo moglo pobjeći te da se na taj način izbjegne još veća tragedija. Civilno stanovništvo se povuklo sa ustaškom posadom, a selo je usprkos svom naporu komunističkog komandanta Gojka Polovine opljačkano i spaljeno. Polovina u svojim memoarima iskreno opisuje sav očaj i nemoć koje je osjećao u namjeri da takve pojave spriječi tih prvih dana ustanka. Za Boričevac, Mario Jareb navodi podatke koje donose Dizdar i Sobolevski prema

kojima je u tom selu ubijeno 55 Hrvata koji se nisu povukli iz sela.⁶ Na drugoj obali Une ustanici su također počinili stravične zločine, a najveći i najgnjusniji dogodio se po uspješnom izvršenom napadu na Kulen Vakuf.

Zločini ustanika

Nemalom broju slučajeva etničkog nasilja od strane ustanika jugoslavenska historiografija nije posvećivala mnogo pozornosti, premda se o njima govori, oni se ne problematiziraju dovoljno. Očita je potreba da se historiografija pozabavi i tim segmentom ustanka kako bi se pružila cjelovita slika. To ne mora nužno biti u revizionističkom ključu iako su dosadašnji pokušaji išli u tom smjeru.⁷ Jareb u navedenom članku otvara pitanje prisutnosti četničke ideologije i organizacije u samom ustanku. I dok je neosporno da je određenih četničkih elemenata kod samih ustanika i u samom ustaničkom vodstvu bilo, nisu ponuđeni nikakvi konkretni i čvrsti dokazi koji bi implicirali da je njihova uloga u ustanku bila veća od marginalne kako se dosad smatralo.

Gnjusni ekscesi u obliku ubojstava raznih civila hrvatske te na bosanskoj strani muslimanske etničke pripadnosti više su posljedica velike stihije koja je zahvatila cijeli kraj nakon što je Lika eksplodirala u ustanku. Počinitelji zločina najvećim su dijelom bili ljudi koji su još tog mjeseca srpnja ostali bez svojih najmilijih i ovdje se vjerojatno radilo o uvrnutom činu „pravde“ koji se dogodio u kaosu nakon prvog pucnja ustaničkih kubura. No on se ne mora nužno vezivati uz četničku ideologiju i četničku organizaciju. Radilo se strahovitim ekscesima nasilja koji su gotovo u pravilu pratili svaki seljački ustanak kroz devetnaesto i dvadeseto stoljeće, ali i prije. Komparativnim proučavanjem seljačkih buna i ustanaka, koji sadrže cijeli niz predmodernih elemenata, mogli bismo dobiti adekvatnije objašnjenje spomenutog nasilja nego utiskivanjem četničkog karaktera tamo gdje ga ne mora biti.

Postjugoslavenski revizionizam

Navedeni zločini jednog dijela ustanika doveli su do toga da se ustanak u Srbu, od 27. srpnja 1941., koji je nakon rata slavljen u Jugoslaviji kao

⁶ Mario Jareb, „Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine“, u: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), sv. 3/2011, 764.

⁷ *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*, prir. Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo, Posebna izdanja, knj. 4, Sarajevo 2007, 203-207.

Dan ustanka naroda Hrvatske, označi kao kontroverznan te da se kao takav uspostavom Republike Hrvatske odbaci kao državni praznik. Umjesto njega proglašen je Dan antifašističke borbe čija je povijesna referenca bila osnutak sisačkog partizanskog odreda u šumi Brezovica 22. lipnja 1941. Sisački partizanski odred su pretežno činili Hrvati. Uz spomenute zločine, Tuđmanu (kojeg Goldstein i Hutinec percipiraju kao glavnog promotora revizionizma u Hrvatskoj)⁸ je problem predstavljalo i to što je ustanak bio simbioza ugroženog srpskog stanovništva i Komunističke partije Hrvatske, koju su vodili pretežno Hrvati. Radilo se o masovnom ustanku srpskog naroda kojeg su do određene mjere organizirali, provodili i njime zapovijedali i komunisti hrvatske nacionalnosti poput Marka Oreškovića Krntije, Jakova Blaževića i drugih. Tako etnički mješovit nije se uklapao u Tuđmanove koncepcije antifašizma koji ga je vidio kao isključivo hrvatski antifašizam⁹ te mu je srpski element u toj ahistorijskoj konstrukciji smetao. Zajednički srpsko-hrvatski poduhvat i bilo kakvo referiranje na njega također je bilo problematično zbog ratnog sukoba koji se odvijao u Hrvatskoj u to vrijeme i nije išao ruku pod ruku s tadašnjim mobilizacijskim potrebama vlasti, a ni krajišnika.

U Jugoslaviji se naglašavala zajednička borba svih naroda Hrvatske za oslobođenje zemlje, a poglavito Hrvata i Srba. Kao početak te borbe uzimao se ustanak u Srbu. Sasvim je sigurno da se radilo o prvom masovnom oružanom otporu ustaškim vlastima u Hrvatskoj koji je rezultirao oslobađanjem određenog dijela teritorija te se u procesu njegova trajanja Komunistička partija i Narodnooslobodilački pokret (NOP), kojeg je ona vodila, afirmirala kao glavni faktor u otporu ustašama i okupacijskim armijama nacista i fašista. U tom ustanku partija je uspjela realizirati ono što je bilo nužno za preživljavanje NOP-a, a to je širenje pokreta van partijske jezgre. To je činila plasirajući parolu o bratstvu i jedinstvu te tvrdoglavo inzistirajući da neprijatelj nije Hrvat, već ustaša. No, u retrospektivama na ustanak u Srbu kao Danu ustanka naroda Hrvatske se olako prelazilo preko stvarnih problema na terenu kad se radilo o hrvatsko-srpskim odnosima koji su uistinu bili zatrovani ustaškim divljanjem. Ekscesa je bilo, a partija, koliko god bila mala i neiskusna, na području ustanka posvećivala je sve svoje resurse da otkloni te odvratne i kontraproduktivne međuetničke sukobe. Taj proces nije bio nimalo lak, niti je bio linearan, a nije bio ni jedini kojeg je partija vodila. Bio je to tek jedan od procesa kojeg su partija i NOP vodili uspo-

⁸ *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije...*, 195.

⁹ Nikica Barić, „Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006.“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije...*, 216.

redno sa glavnim zadatkom, a to je pobjeda u sukobu sa kvislinizima i njihovim patronima.

Zločini ustanika, koji su tek jedan segment povijesnog fenomena kao što je ustanak u Srbu zapravo su negativni indikator presudne uloge NOP-a i politike Komunističke partije Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu na ovim prostorima. Oni pokazuju kako je uistinu malo trebalo da se narodi Jugoslavije uvuku u jedan interni međuetnički sukob koji je lako mogao završiti međusobnim uništenjem. Zahvaljujući živim i stvarnim ljudima, sa svim svojim manama i vrlinama, ograničenjima i mogućnostima od kojih je nemali broj žrtvovao sve kako bi ponudio alternativu sukobu po etničkom ključu (kojeg su ustaški zločini gurali u prvi plan) takav scenarij je spriječen. Parola o bratstvu i jedinstvu nije bila samo puka parola, ona je bila nužna politika. Nekad s više, a nekad s manje uspjeha. Ali njena stvarna primjena, sa svim svojim inicijalnim problemima, počela je ustankom u Lici. Ustankom u Srbu.

Zahvaljujući pripadnicima NOP-a, zločini počinjeni od strane ustanika danas predstavljaju jeziv spomen na mogući alternativni razvoj povijesti sačinjen od krvavih nacionalističkih orgijanja da nije bilo onih čije ime danas u javnosti sramežljivo i tiho spominjemo — da nije bilo partizana.